
KAPITTEL 8

Musikkformidling i Libanon

Hva betyr konsertene i Libanonprosjektet for de lokale aktørene, og hvilke erfaringer knytter det seg til elevdeltakelsen i konsertene?

Signe Kalsnes

Sentralt i Libanonprosjektet ved Norges musikkhøgskole (NMH) står musikkundervisning og konsertvirksomhet for og med barn og ungdommer i den palestinske flyktningleiren Rashedieh utenfor Tyr i Sør-Libanon, og skolekonsertsamarbeid med flere libanesiske skoler. Prosjektet inngår i et fellesprosjekt med flere aktører som arbeider for palestinske flyktninger i Libanon, og er sprunget ut av NORWACs¹ arbeid med mental helse. Siden 2005 har 3. års-studenter² i bachelorstudiet i musikkpedagogikk hver vår reist til Libanon for å undervise og spille konserter som del av sin praksis i studiet. Musikkformidling og konserter har blitt en stadig større del av Libanonprosjektet ved NMH, og studentene har de senere årene spilt skolekonserter ved flere libanesiske skoler i tillegg til konsertene som arrangeres sammen med de palestinske barna og ungdommene i flyktningleiren Rashedieh. Skolekonsertene har utviklet seg til samarbeidsprosjekter mellom studentene og skolene som besøkes – først og fremst gjennom økende grad av elevdeltakelse, der elevene har forberedt egne innslag som har blitt fremført sammen med studentenes program.

I denne artikkelen vil jeg se nærmere på musikkformidlingsaktivitetene i prosjektet og hvordan disse har utviklet seg. Med utgangspunkt i musikkpedagogiske perspektiver drøftes følgende spørsmål:

Hva betyr konsertene i Libanonprosjektet for de lokale aktørene, og hvilke erfaringer knytter det seg til elevdeltakelsen i skolekonsertene?

1 NORWAC: Norwegian aid committee er en norsk UD-støttet humanitær organisasjon som driver helserelatert arbeid. <http://norwac.no/>

2 I gjennomsnitt reiser 10-12 studenter årlig, men gruppene har variert fra 5 til 16 studenter.

Med lokale aktører menes her samarbeidspartnere i Libanon – både i flyktningleiren Rashedieh og i de libanesiske skolene som deltar i Libanonprosjektet – med særlig vekt på barna og ungdommene.

I det følgende vil jeg presentere konsertvirksomheten i Libanonprosjektet med fokus på noen utfordringer knyttet til formidling av musikk til barn og ungdom i en fremmed kultur, og på hvordan elevdeltakelsen i konsertene har vokst fram. Deretter presenteres resultatene fra 7 intervjuer foretatt sommeren 2013 med lærere og ledere i de skolene og organisasjonene som NMH samarbeider med i Libanon. Resultatene fra intervjuene drøftes deretter med utgangspunkt i artikkelens problemstilling.

Konsertene i Libanon

Konsertvirksomheten i Libanon har utviklet seg på flere måter gjennom årene, både i omfang, og med hensyn til konsertsteder / publikumsgrupper og grad av elevdeltakelse i konsertene. Denne utviklingen henger sammen med Libanonprosjektets bidrag til å styrke palestinske og libanesiske læreres undervisningskompetanse i musikk, og med den økte interessen for å inkludere musikk som fag i de skolene vi samarbeider med. Skolene i Libanon er dels statlige, dels drevet av ulike organisasjoner. Musikk og estetiske fag er normalt ikke en del av opplæringen, - heller ikke skolekonserter eller annen kunstformidling. Libanon har ikke tradisjon for å utdanne musikkpedagoger, og musikkonservatoriet i Beirut tilbyr ingen musikk lærerutdanning. De fleste vennskapsskolene våre er drevet av ulike religiøse og/eller politiske organisasjoner, og har kunnet inkludere musikk som fag i opplæringen, mens i de FN-drevne skolene (UNRWA – skolene ³) der mange palestinske elever går, har elevene ingen musikkopplæring. For mange av elevene har møtet med de norske studentenes skolekonserter vært deres første konsert erfaring.

Samarbeid med en skole i Tyr, drevet av organisasjonen Imam Sadr Foundation, to barneskoler i byen Saida drevet av organisasjonen Maarouf Saad Social & Cultural Foundation og en videregående skole, Shohour Public High School⁴ - har med årene ført til faste skolekonserter for elevene, og økende grad av elevdeltakelse der elevene har hatt egne innslag på konsertene. I flyktningleiren Rashedieh har konsertene hatt en litt annen form ved at de har utgjort avslutningen på studentenes undervisningspraksis,

³ UNRWA (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East) er et byrå underlagt FN som arbeider med å bedre forholdene - bl.a. gjennom helse- og skoletjenester - til palestinske flyktninger som bor i Jordan, Libanon, Syria, på Vestbredden og Gazastripen.

⁴ Se kapittel 2 om samarbeidsorganisasjonene

der barna og ungdommene har jobbet sammen med studentene om innøving av noen musikkinnslag som så har blitt fremført i fellesskap på konsertene. I tillegg har palestinerne hatt egne musikk- og danseinnslag og de norske studentene har spilt deler av sitt forberedte program. Disse konsertene har dermed i større grad vært preget av musikalsk samarbeid enn skolekonsertene på de libanesiske skolene.

Det knytter seg både språklige, kulturelle og religiøse utfordringer til det å forberede og gjennomføre skolekonserter i en fremmed kultur. Mange elever – særlig de yngste - snakker lite engelsk. De to skolene i Saida har henholdsvis fransk og engelsk som andrespråk, og studentene har tidvis forsøkt å ta hensyn til dette ved å bruke begge språkene i kommunikasjon med publikum. Når de språklige barrierene har blitt for store, har vi brukt tolk som har oversatt fra engelsk til arabisk. De kulturelle og religiøse utfordringene handler dels om at musikk generelt, eller bestemte musikkformer og/eller musikkinstrumenter av noen betraktes som synd (haram), og dels om at skolekonsertprogrammene møtes med restriksjoner knyttet til «handling» eller tekstlig innhold i spesifikke musikkinnslag. En vesentlig utfordring er også at de palestinske og libanesiske elevene har helt andre musikalske erfaringer og preferanser enn de norske studentene, og det meste av musikken som studentene fremfører er ny og ukjent for elevene. Dessuten er det bare et fåtall elever som har erfaring med å være publikum på en konsert.

Musikklærerstudentene som har deltatt i Libanonprosjektet har fordypning i enten klassisk musikk, folkemusikk eller improvisert musikk (jazz, pop, rock) og de spiller både et hovedinstrument og flere biinstrumenter. Studentene er musikalsk allsidige, noe som har gitt konsertprogrammer med stor spennvidde i repertoar og instrumentsammensetning. Som forberedelse til praksisen i Libanon har studentene satt sammen et skolekonsertprogram på rundt 45 minutter bestående av relativt korte musikkinnslag i ulike sjangre og med varierte instrumentbesetninger. Programmet har bestått av et innslag eller to med a capella sang – gjerne med hele studentgruppa, noen band-låter i jazz-/rock-/pop-stil, et par innslag med norsk folkemusikk, noen klassiske stykker for ulike instrumenter, og et par humoristiske og lekende musikkinnslag – gjerne med innlagte elevaktiviteter. Det har vært en intensjon at konsertprogrammene skulle kunne brukes fleksibelt, ved at ulike deler kunne presenteres på de forskjellige skolekonsertene, - tilpasset i tid og innhold til de innslagene som skolene selv har forberedt. Ettersom musikkformidling har blitt stadig mer vektlagt i studentpraksisen, har forarbeidet med repertoarvalg og konsertgjennomføring gjennom årene blitt mer strukturert, og studentene har før avreise arbeidet med å lage helhetlige konsepter der både musikalsk variasjon, elevaktivitet, scenskift, og muntlige kommentarer ble vektlagt.

I det følgende skal vi se nærmere på de ulike konsertene som studentene har gjennomført i Libanon. Her gir jeg også en meget kort presentasjon av skolene / musikkundervisningen som ramme rundt (skole-)konsertene.

Konsertene i flyktningleiren Rashedieh

I den palestinske flyktningleiren Rashedieh foregår musikkaktivitetene og de fleste konsertene i det Beit Atfal Assumoud-drevne senteret i leiren ⁵. Her er det bygget opp en rikholdig instrumentbeholdning bestående av bandinstrumenter (keyboards, elgitarer, elbasser og trommesett), saksofoner, trekkspill, fioliner, gitarer, derbeke (arabiske håndtrommer), xylofoner, klokkespill og en rekke småinstrumenter. I musikkprosjektet underviser noen faste lærere ukentlig, og det er utviklet en ganske omfattende samling musikkrepertoar i form av flerbruksarrangementer og innspilte CD'er som utgjør undervisningsrepertoaret og dermed også sentrale deler av konsertrepertoaret i Rashedieh. Her finnes folkemusikk fra hele verden, viser, pop- og rockelåter. I tillegg har studentene forberedt egne flerbruksarrangementer⁶ ut fra selvvalgte låter, og disse har blitt øvd inn i fellesskap til konsertene - tilpasset instrumentbesetningen og elevenes spillovå. I senteret er det et stort rom med scene i tillegg til en rekke mindre rom som bl.a. brukes til øving. Konsertene foregår i rommet med scene, og har vært tett knyttet til studentenes undervisning av barna og ungdommene i leiren. Som avslutning på tre dagers intensiv undervisning, har de innøvd låtene - som oftest to eller tre - blitt fremført for familie og venner i senteret sammen med (deler av) studentenes eget konsertprogram og innslag av arabisk musikk og dans. Mange av barna og ungdommene får også opplæring i palestinske folkedanser (debke) i senteret, og flere av dansegruppene holder høyt nivå med deltakelse på ulike festivaler både i Libanon og utenlands - også på Melafestivalen i Norge. Dansene og musikken representerer viktige deler av den palestinske kulturen, og som ledd i kulturutvekslingen i prosjektet lærer de norske studentene både deler av debke og arabisk musikk og sanger. Det har etter hvert blitt faste innslag i konsertene at studentene fremfører disse dansene og sangene iført palestinske nasjonaldrakter - til stor applaus fra både publikum og de palestinske musikkelevne.

I tillegg til disse avslutningskonsertene har studentene hatt små konsertinnslag - både med fellesrepertoaret og med deres eget repertoar - innimellom undervisningen og øvingen. Å få høre musikken flere ganger gir mulighet for gjenkjennelse og

⁵ Beit Atfal Assumoud / The National Institution og Social Care and Vocational Training (NISCVT) <http://www.socialcare.org/> Se også Rodin og Gjestrud, 2008 og Rodin, 2006

⁶ Se nærmere presentasjon av flerbruksarrangementer i kapittel 4

fortrolighet, i tillegg til at det kan være en inspirasjon for elevene å høre de norske musikerne spille. Slik åpner disse små og intime konsertinnslagene for opplevelse og innlevelse.

Konsertene med de palestinske elevene har også i flere av årene blitt flyttet ut av leiren – til større konsertlokaler i Tyr eller Beirut. Da har det gjerne vært i sammenheng med et større arrangement – f.eks. en markering av en palestinsk begivenhet – og publikum har kommet fra flere deler av Libanon, hovedsakelig andre flyktningleire. Disse konsertene utvides med både taler og musikk- og danseopptredener med palestinere fra andre leire, i tillegg til innslagene med de norske studentene og barna og ungdommene i Rashedieh.

Skolekonsertene på Imam Sadr Foundation School i Tyr

Denne skolen er en privat libanesisk grunnskole og yrkesskole som først og fremst gir utdanning til jenter fra sosialt belastede hjem. Her har NORWAC bidratt til oppbygging av en spesialavdeling for funksjonshemmede elever og elever med lærevansker, og det var i spesialklassene at skolen for 10 år siden valgte å starte musikkaktiviteter. Lærerne registrerte positiv utvikling for mange av elevene, og skoleledelsen besluttet derfor å starte opp musikkundervisning også for de ordinære klassene – først for 1.-3.trinn i 2007, og for 4.-6.trinn i 2011. Skolen driver aktiv etterutdanning for lærerne sine, - mange av lærerne har fått opplæring i musikk - med sang, dans og gitarspill – gjennom Libanonprosjektet, og musikk lærerne har blitt kurset i fagdidaktiske problemstillinger og har utviklet både undervisningskompetanse og egne ferdigheter i musikk gjennom deltakelse i utdanningsprogrammet *X-art* (Forum for Culture and International Cooperation, 2012).⁷

De norske studentene har spilt konserter her hvert år siden 2005, og utviklingen av skolekonsertene har vært markant på denne skolen. Fra den spede begynnelsen de to første årene der studentene spilte noen låter for elevene i skolens vestibyle, har konsertene utviklet seg til godt planlagte arrangementer der de libanesiske elevene fra både spesialklassene og de ordinære klassene har deltatt med egne innslag. Program har blitt trykket opp, lyd- og lysanlegg rigget, konsertlokalet pyntet og både skolens ledelse og andre sentrale personer har vært publikum sammen med skolens elever og lærere. Mange av klassene og et stort antall elever har bidratt med musikk- og danseinnslag som de har øvd på, og kvaliteten har utviklet seg merkbart fra år til år, noe som f.eks. har resultert i at et kor ved skolen i 2013 ble vinner av en nasjonal

⁷ X-art: <http://www.interculture.no/x-art.html>
Se også kapittel 5 for mer informasjon om X-art

skolekor-konkurransen i Beirut. Elevinnslagene i skolekonsertene har bestått av danser, sanger og spill på rytmeinstrumenter, klangstaver og xylofoner. Konsertene har fått status som viktige milepæler i skoleåret, og også her har kulturutvekslingen i prosjektet blitt vektlagt ved at de norske studentene har fått lære arabiske sanger som har blitt fremført på konsertene sammen med de libanesiske elevene. Ettersom musikkundervisningen og skolens musikkaktiviteter har utviklet seg, har elevinnslagene i skolekonsertene blitt flere. De siste årene har dette resultert i at elevene og studentene har fremført 20 minutter hver i et program på 40 minutter, der de libanesiske elevene har hatt første del av konserten.

Skolekonsertene for Maarouf Saad Foundation Schools i Saida

Siden 2008 har studentene også spilt skolekonserter for to barneskoler i byen Saida, der de startet opp musikkundervisning i 2001 i forbindelse med skolens deltakelse i mental-helse-programmet til NORWAC. Ved disse skolene er man opptatt av undervisning i kunstoffag, og skolene har også drama og kunst (art) på timeplanen. Musikkundervisningen foregår i 6 år fra første klasse, og musikk anses som et viktig verktøy i realiseringen av skolens læreplaner. De første årene fant skolekonsertene sted i byens kulturhus – i en liten kammersal med ca 100 sitteplasser – og her fikk de palestinske og libanesiske elevene sine første konserterfaringer. Også ved disse skolene har elevene forberedt egne innslag der de sang, danset og spilte på rytmeinstrumenter, klokkespill og klangstaver. De første par årene var imidlertid elevdeltakelsen litt prøvende og uformell - etter at konserten med studentene var ferdig spratt elevene opp på scenen og satte i gang under ledelse av musikk læreren. Fra 2010 har skolekonsertene blitt flyttet til en større konsertsal i kulturhuset til Maarouf Saad Foundation i Saida, og elevene har åpnet konsertene med en rekke godt forberedte musikk- og danseinnslag. Deretter har studentene fremført størstedelen av sitt program, og konsertene har blitt avsluttet med et felles innslag der alle har sunget en tradisjonell arabisk sang som studentene har lært i løpet av sitt opphold i Libanon.

Skolekonsertene på Shohour Public High School

Denne skolen ligger litt opp i landet i sør-Libanon og er underlagt libanesiske skolemyndigheter. Skolekonsertene kom i gang i 2007 og har siden da vært en fast årlig begivenhet, til tross for noe motstand grunnet kultur og religion. Noen familier betrakter musikk og dans som synd (haram), og har ikke ønsket at deres ungdommer skulle overvære konsertene. Skolen har ikke musikkundervisning på timeplanen, men har de siste par årene gitt et frivillig tilbud i instrumentallopplæring til særlig

interesserte elever. Skolen hadde i starten ingen lokaler som i utgangspunktet egnet seg til musikkarrangementer, og den første konserten med de norske studentene foregikk i et stort vrangleareal uten scene og med vanskelig akustikk. Siden er det gjort investeringer og utbedringer hvert år, og skolekonsertene har de siste årene foregått utendørs på et område i skolegården med takoverbygg og scene. Her har studentene spilt hele sitt konsertprogram for elever og lærere, og prominente gjester som borgermesteren, representanter fra skoleadministrasjon og kommunestyre, religiøse og politiske ledere og den norske ambassadøren har også vært publikum. Det har vært viktig for skolen å få aksept for musikk- og konsertaktivitetene både hos skolemyndighetene og elevene og deres familier, og tilstedeværelsen fra offentlige personer og religiøse og politiske ledere har derfor vært av stor betydning. Fra 2009 har de libanesiske elevene også bidratt med egne innslag – først med danse- og dramainnslag og etter hvert også med musikkinnslag. I 2012 begynte vi å se resultatene av den frivillige musikkundervisningen. Da deltok flere elever i skolekonserten med egne musikkinnslag, der de sang og spilte saksofon, keyboard, derbeke, trekkspill og gitar.

Hva betyr konsertene i Libanonprosjektet for de lokale aktørene og hvilke erfaringer knytter det seg til elevdeltakelsen i skolekonsertene?

Metode

I denne artikkelen belyser jeg deler av en større studie av ulike aspekter ved musikkformidling i Libanon. Studien som helhet baserer seg på gjentatte feltbesøk, deltakende observasjon, intervjuer og studentlogger knyttet til undervisnings- og formidlingspraksis i Libanon. Egne feltnotater og en omfattende mengde videodokumentasjon av undervisnings- og konsertaktivitetene i prosjektet utgjør et sentralt bakteppe for studien.

I den delen av studien som denne artikkelen omfatter, har jeg valgt kvalitativt forskningsintervju som metode for å undersøke hvordan de lokale aktørene vurderer betydningen av konsertene og hvilke erfaringer det knytter seg til elevdeltakelsen i (skole-) konsertene. Alle intervjuene – med unntak av ett som delvis ble gjennomført med arabisk tolk – ble foretatt på engelsk, og hadde form som halvstrukturerte intervjuer – i tråd med det Kvale (1997, s.73) omtaler som en samtale mellom to personer om et tema av felles interesse.

Informantene ble valgt ut på bakgrunn av at de har sentrale roller som ledere eller lærere i de skolene og organisasjonene som medvirker i Libanonprosjektet. Et av intervjuene er med to palestinske ungdommer som har vært med i musikkprosjektet i flyktningleiren siden starten, og som nå fungerer som hjelpelærere i prosjektet sammen med de palestinske lærerne. Informantene ble informert om at intervjuene skulle inngå i denne studien/artikkelen, og alle samtykket til å fremstå med navn, og til at både innhold og direkte sitater fra intervjuene kunne gjengis.

Intervjuspørsmålene fokuserer på hvordan de lokale aktørene vurderer konsertenes betydning, og på hvilke erfaringer som knytter seg til elevdeltakelsen i konsertene. Spørsmålene kan grupperes i følgende kategorier:

- spørsmål knyttet til elevdeltakelsen i konsertene og hva denne betyr for barna og ungdommene
- spørsmål knyttet til konsertenes betydning for barna og ungdommenes læring og utvikling – i musikk og generelt
- spørsmål knyttet til konsertenes betydning for utvikling av musikkfaget i de medvirkende skolene/ musikkprosjektet i flyktningleiren
- spørsmål knyttet til konsertenes betydning for skole-/ nærmiljøet
- spørsmål (til skolene) om hvordan de mener samarbeidet om skolekonsertene kan videreutvikles

Analysen av intervjumaterialet ble foretatt med utgangspunkt i disse spørsmålskategoriene.

Rollen som forsker og deltaker i Libanonprosjektet

Gjennom 8 år har jeg reist sammen med kolleger og studenter til Libanon og vært veileder i forbindelse med studentenes undervisnings- og formidlingspraksis i Libanonprosjektet. De siste årene har jeg også hatt et særlig ansvar for undervisning og veiledning knyttet til studentenes planlegging og gjennomføring av konsertene. Jeg har videre vært ansvarlig for video-dokumentasjonen av undervisnings- og konsertaktivitetene i prosjektet. Som forsker representerer min deltakelse i Libanonprosjektet en utfordring mht. å holde den nødvendige avstand til forskningsprosjektet og tolkningen av de resultatene som foreligger. Dette innebærer å fristille meg fra erfaringene om hva som oppleves som godt, dårlig, positivt eller negativt med prosjektet. Samtidig har min kjennskap til de lokale samarbeidspartnerne, til den palestinske og libanesiske kulturen, og nærheten til Libanonprosjektet og de problemstillingene prosjektet reiser, nettopp gjort det mulig å utforme en undersøkelse som både kan gi

relevant kunnskap om betydningen av skolekonsertene og elevdeltakelsen i konsertene. De kulturelle forskjellene mellom deltakerne i prosjektet og mellom våre land er store – noe som også får konsekvenser for måtene vi uttrykker oss på og kommuniserer. Uten selv å ha vært tett på Libanonprosjektet, ville analysen og forståelsen for de lokale aktørenes betraktninger og erfaringer vært vanskeligere.

Intervjuene

I det følgende presenteres resultatene fra intervjuene som ble foretatt i Libanon sommeren 2013.

Rashedieh, Beit Atfal Assumoud- senteret

- *Intervju med Chadi Ibrahim – musikk- og danselærer i musikkprosjektet siden 2003*
- *Intervju med Ali og Ahmed - begge 21 år, har vært med i musikkprosjektet siden 2003 og er nå hjelpelærere i prosjektet.*

Noe av det første Chadi Ibrahim trekker frem mht. konsertenes betydning, er musikken i seg selv og verdien av å kunne oppleve musikk. Han uttrykker det slik: «When you feel the music, its life for you, you feel free ... Music helps for everything». Han sier videre at konsertene bidrar til at nærmiljøet anerkjenner betydningen av musikk og musikkopplæring, og gir foreldrene anledning til å se og høre hva barna deres lærer, noe som er vesentlig mht. å støtte opp om barnas aktiviteter. Foreldrene er stolte over at barna deres er med i musikkprosjektet og dette betyr mye for støtten til prosjektet også. Han understreker at det ikke er vanlig blant palestinske barn og ungdommer å kunne spille et instrument, og at i Rashedieh har det å kunne spille og delta i konsertene fått høy status i nærmiljøet og blant familie og venner.

Chadi er svært opptatt av at konsertene med de norske studentene gir barna og ungdommene erfaringer med å lytte til ny og ukjent musikk – «always we see something new in the concerts» - og han trekker frem verdien av å kunne forholde seg til et musikalsk mangfold. Han legger til at det også ligger mye god inspirasjon og læring i å delta i konsertene og se studentene spille: «My kids study from the performance and from the norwegian students.» De erfaringene han anser som særlig betydningsfulle, er at studenter, lærere og palestinske barn og ungdommer kan spille og opptre sammen, og dele hverandres musikk. Han uttrykker det slik: «It's very important to play with the kids – we are playing with our colleges – the students. The kids get proud and their goal is to play together.» Chadi understreker også betydningen som konsertene har for kulturutvekslingen i prosjektet, og hevder at konsertene er viktige

fordi musikken binder folk sammen – på tvers av kulturer: «We also get proud when Norwegian students dance Palestinian dances and sing Palestinian music – that really means a lot to us, it's our identity. We feel that we - the Palestinians - are not alone, you are our friends.»

Noen av ungdommene som har deltatt i musikkprosjektet siden starten, er nå hjelpelærere i prosjektet. To av disse - Ali og Ahmed – trekker frem at konsertene gir dem anledning til å lytte til ulike typer musikk når jeg spør dem om betydningen av konsertene. «Perfect music» sier Ali om konsertene, og begge er enige om at de har vært «very happy with the concerts». Videre gir både Ali og Ahmed tydelig uttrykk for at det å delta i konsertene har gitt anerkjennelse i nærmiljøet: «All the people came to the concerts and saying very good – I was very proud», sier Ali. Ahmed fortsetter: «All the people hope and dream to play music, and we are the lucky ones». På spørsmål om hvor lenge de to vil være med i musikkprosjektet, svarer Ali – og Ahmed nikker bekreftende: «For a very long time. I want to learn more and more and more - I hope to become a perfect teacher».

Maarouf Saad Foundation Schools i Saida

- *Intervju med Mona Saad - daglig leder i The Maarouf Saad Social & Cultural Foundation*

Mona Saad forklarer at det var utfordrende å starte musikkundervisning og at skolene møtte motstand og skepsis fra lokalsamfunnet: «the community was not ready for music». Skolene har både palestinske og libanesiske elever, og mange av dem kommer fra fattige familier og lokalmiljøer. Mona understreker at det viktigste med musikk er at den oppleves som noe positivt for elevene og at den bidrar til å gjøre livet bedre: «to look at life at a nice perspective». Det er ikke noe mål for skolene å utdanne musikere, men dersom noen elever har spesiell interesse eller talent for musikk, gir undervisningen dem et grunnlag for å fortsette videre. Hun sier videre at musikkundervisningen utgjør et «alternative to academic subjects», at musikkfaget bidrar til at elever ikke dropper ut av skolen - «music open doors to stay in school» - og at dette er særlig positivt for elever med lærevansker.

På spørsmål om konserten og elevdeltakelsens betydning for skolen og elevene, forteller hun at de første to årene med skolekonserter var skolene tilbakeholdne og elevene sjenerte mht egen deltakelse, og at dette bl.a. skyldtes at mange elever kommer fra miljøer der konserter ikke er vanlig og gjerne betraktes som svært formelle begivenheter. Etter de par første årene har imidlertid elevenes egne bidrag utviklet seg veldig, og det har blitt slik at elevenes innslag på konsertene er et resultat av seriøst

arbeid i musikkfaget gjennom hele året, forteller Mona, og legger til at elevene er interesserte og ser fram til den årlige konserten med de norske studentene. Hun understreker at elevene anstrender seg for å gjøre en god jobb med sine innslag i konsertene, og at det å få delta aktivt med både sang, dans og spill har styrket selvtilliten til elevene: «This is very important because it gives them also self confidence ... towards music, towards interacting with people from outside their community, outside their environment ... there is people who appreciate their playing, so they do always their very best to perform in these concerts.» Hun sier videre at det er blitt vanlig at elevene spiller musikk, og de årlige skolekonsertene har gitt inspirasjon til å bruke musikk i flere sammenhenger. Skolene arrangerer for eksempel egne konserter i forbindelse med «Child-day», og da kommer mange folk i lokalmiljøet for å høre. Til nå har det dessverre ikke vært rom for å invitere foreldrene til skolekonsertene med de norske studentene, men det ønsker vi å få til, sier hun, fordi det å involvere foreldrene er så viktig.

Mona Saad trekker også frem musikkens betydning som kommunikasjonsmiddel mellom kulturer, og hun ønsker at de norske studentene kunne ha mer tid sammen med elevene, bli bedre kjent, følge musikk lærernes undervisning og kanskje besøke noen familier. For å utvikle samarbeidet om konsertene videre, understreker hun at det vil være høyt prioritert fra skolens side at elevene og de norske studentene kunne øve inn noe felles repertoar som så ble fremført på skolekonserten. «It's so nice the ending of the concert when your students and our children are singing together a traditional arab song ... that's really a good point» ... «it's very important to have more interaction with the Norwegians ... and the students».

Imam Sadr Foundation School - barneskolen for jenter og funksjonshemmede elever

- *Intervju med Fatimah Hobballah, rektor*
- *Intervju med Leila Basma, koordinator for musikkprosjektet på skolen*
- *Intervju med Diana Adel Mostafa, musikk lærer.*

Fatimah Hobballah – skolens rektor - begynner med å understreke at musikk er viktig for elevers utvikling på mange områder – både kroppslig, intellektuelt og mentalt. Musikk hjelper elevene til å lære - «learning in general» - og gir alle elever flere anledninger til å være gode i noe. På spørsmål om musikk er viktig i seg selv, svarer hun at ikke all musikk er viktig - ikke musikk som får frem uønsket atferd - men den musikken som brukes i undervisning og som både gir avslapning og gjør elevene beredt til å lære, den er viktig. Hun trekker også frem musikkens sosiale sider, og

sier at musikkfaget har bidratt til at elevene har blitt bedre kjent med hverandre. Musikkundervisningen har ikke til hensikt å bidra til utdanning av musikere – Fatimah uttrykker det slik: «You know we are a girlschool, and girls can do music at home, but not in public. I don't want the students to become musicians», men legger raskt til at det er OK for en kvinne å være musikk lærer. Samtidig understreker hun musikkens betydning som felles språk og sier at det er viktig å lære andre kulturers musikk og instrumenter å kjenne – «music helps people come together». Hun er stolt over at elevene deltar med eget program på skolekonsertene med de norske studentene, og forteller at elever også deltar på andre av skolens arrangementer med musikkinnslag – for eksempel på «graduations» eller semesteravslutninger.

Leila Basma forteller at musikkprosjektet i starten for 10 år siden støtte på både kulturelle og religiøse barrierer, og at det ble stilt mange spørsmål ved musikkaktivitetene – både fra ledelse og kolleger. Med tiden har imidlertid prosjektet blitt møtt med stadig mer støtte og interesse på skolen. Elevene setter stor pris på skolekonsertene og etterspør hvert år hva de skal delta med selv og når de skal begynne å øve, forteller hun, og legger til at forberedelsene til skolekonsertene gir fin trening for elevene. De lager små konserter i klasserommene for å bestemme hva som skal fremføres og hvilke elever som skal spille hva. Leila forteller også at noen elever får privatundervisning hos Diana (musikk læreren) utenom skolen, men at ikke mange får sjansen til ytterligere musikkopplæring eller – utdanning.

Jeg intervjuer musikk læreren Diana Adel Mostafa med delvis oversetterhjelp (engelsk-arabisk) fra broren Raji som også er musikk lærer på skolen, i tillegg til å være musikk lærer på begge samarbeidsskolene våre i Saida. På mitt spørsmål om legitimeringen av musikkfaget og om elevene skal lære musikk for musikkens egen skyld eller for at de skal bli gode på skolen, sier Diana - og Raji nikker bekræftende - at svaret er «in the middle of the two» og fremhever at musikkundervisningen tjener elevenes personlige utvikling: «it's good for personal development». Alle elevene får derfor ukentlig musikkundervisning, og de beste elevene får også være med i skolekoret.

Diana understreker det som Leila også fortalte - at elevene venter hele året på skolekonserten og øver mye til den: «the students are very happy, they are waiting this party». Diana forteller også at hun lar elevene høre mye forskjellig musikk som forberedelse til skolekonsertene, slik at de kan utvide sine musikalske referanserammer. Elevene vil gjerne gjøre en like god opptreden som studentene, og henter stor inspirasjon både fra instrumentene og musikken som studentene spiller, forteller hun, og legger til at skolens forventninger er knyttet både til hva de norske studentene vil presentere, men også til hva skolens egne elever fremfører. Det felles avslutningsnummeret – der studentene og elevene synger en arabisk sang - blir også svært godt mottatt,

og både Diana, Leila og skolens rektor vil gjerne legge til rette for tettere samarbeid slik at elevene og studentene kunne fremføre flere konsertinnslag i fellesskap.

Shohour Public High School

- *Intervju med Abdelmagid Rashid (Abbed), rektor*

Abbed Rashid forteller at skolen har eksistert siden 2003, og at han - da han ble rektor i 2007, allerede det første året, og til tross for motstand i deler av lokalmiljøet - tok initiativ til at de norske studentene skulle besøke skolen med en skolekonsert. Som rektor er han imidlertid opptatt både av at musikk bør undervises på linje med andre skolefag, og at konserter kan være en viktig faktor i kulturell utveksling og flerkulturell forståelse. Abbed har ved flere tidligere anledninger uttrykt at han også anser musikkprosjektet som et fredsprosjekt som bidrar til fred, håp og samarbeid mellom folk i nord og sør.

I tillegg til konsertene har jeg også et ønske om å tilby elevene fast musikkundervisning, men dette er vanskelig å få til grunnet mangel på musikk lærere, sier Abbed, og legger til at skolen foreløpig bare tilbyr undervisning utenom skoledagen (ettermiddager, helger, ferier) til spesielt interesserte elever. Etter hvert omfatter dette tilbudet opplæring på flere instrumenter. Abbed forteller at skolekonsertene representerer de første konserterfaringene for mange av elevene, og trekker stolt frem at konsertene de siste årene har fått stadig flere innslag med skolens egne elever. Vi har et ønske om å vise frem landets egen musikkultur, samtidig som vi ønsker at elevene skal bli kjent med andre kulturers musikk, sier Abbed, og fortsetter: Skolen arrangerer foreløpig ikke egne konserter ut over skolekonsertene med de norske studentene, men vi inkluderer musikk i ulike skolearrangementer. Vi ønsker et tettere samarbeid med Norges musikkhøgskole, og vil gjerne at skolens elever og de norske studentene kan arbeide tettere sammen og øve inn felles repertoar som kan fremføres på konsertene.

Diskusjon

Når vi ser nærmere på samarbeidspartners erfaringer med konsertene, slik de er formidlet gjennom disse intervjuene, er det noen interessante perspektiver som trer frem. Det første er den betydningen som samarbeidet mellom de norske studentene og de palestinske og libanesiske barna og ungdommene ser ut til å ha for barnas/ungdommens *selvfølelse og selvtillit* og for den *anerkjennelsen* de oppnår

gjennom sin deltakelse i konsertene. Både lærerne, skolelederne og ungdommene som ble intervjuet trekker frem at det å få delta sammen med studentene skaper stolthet, og at barna og ungdommene anstrenger seg for å gjøre en god jobb med sine fremføringer på konsertene. I tillegg knytter stoltheten seg til at læringen og formidlingen går begge veier; barna lærer å kjenne norsk og vestlig musikk, men også studentene har noe å lære – de lærer arabiske sanger og danser som de fremfører sammen med de palestinske barna og ungdommene. Den interessen de norske studentene viser for å lære om arabisk kultur og musikk, gjør også at både barna og vi som lærere utvikler en stolthet for vår musikk, sier lærerne i musikkprosjektet i Rashedieh (Norges musikkhøgskole, 2011, s 28). Slik kan stoltheten over egen kultur bidra til økt selvfølelse.

Disse erfaringene kan forstås i en kontekst der begrepet *deltakelse* de senere årene er knyttet til teorier om læring, helse og livskvalitet. Musikktapeuten Brynjulf Stige (2005) fremhever at i en slik kontekst blir læring å forstå som sosial praksis og læringsprosessen en gradvis kvalifisering for kompetent deltakelse i et gitt fellesskap. Stige viser – med utgangspunkt i deltakerdimensjonen - til musikk som mulighetsbetingelse for vekst og utvikling, der deltakelsen betegner en relasjon mellom en musikalsk situasjon og en aktuell person eller gruppe. I vår sammenheng vil dette være relasjonen mellom konserten, barna og ungdommene som aktive deltakere, og studentene. Stiges påstand er at når vi arbeider med musikk som deltakelse, kan ikke musikkperspektivet være enerådende, men må balanseres med interesse for både person og situasjon. Det kan for eksempel bety at kriteriene vi bruker for å vurdere konsertenes betydning ikke bare kan handle om musikkfaglige eller kunstneriske kvaliteter og resultater, men også om kvalitet knyttet til mellommenneskelige relasjoner og om relevanskvaliteten i forhold til de medvirkende barna og ungdommene og til publikum. I vårt tilfelle, der situasjonen er et kultur møte mellom palestinske og libanesiske barn og ungdommer og norske studenter, er også perspektiver knyttet til respekt for hverandres kulturuttrykk sentrale. Flere av uttalelsene til informantene i intervjuene illustrerer betydningen av å balansere disse ulike perspektivene:

It's very important to play with the kids – we are playing with our colleges – the students. The kids get proud and their goal is to play together. They also get proud when Norwegian students dance Palestinian dances and sing Palestinian music – that really means a lot to us, it's our identity.
(Chadi Ibrahim)

This (dvs. å delta aktivt med både sang, dans og spill; min tilføyelse) is very important because it gives them also self confidence ... towards music,

towards interacting with people from outside their community, outside their environment ... there is people who appreciate their playing, so they do always their very best to perform in these concerts. (Mona Saad)

Også Even Ruud (2010) er opptatt av deltakerperspektivet, og i intervjuer med flere av ungdommene i musikkprosjektet i Rashiedieh stilte han bl.a. spørsmålet «Hvordan opplever deltakerne å være med i samsillet?» Hans utgangspunkt var hvilke sammenhenger det kan være mellom kulturell deltakelse og «opplevd helse» – i betydningen subjektiv opplevelse av økt velvære og bedret livskvalitet. Ut fra intervjuene med ungdommene knytter han «opplevd helse» til vitalitet og selvopplevelser, tilhørighet, mestring og anerkjennelse, og mening, der det siste rommer både tradisjonstilhørighet og håp. I likhet med funnene i min undersøkelse fant også Ruud at det å kunne spille et instrument og delta i det musikalske fellesskapet ga en følelse av stolthet, i tillegg til status og anerkjennelse i nærmiljøet blant venner og familie. Det er også flere likhetstrekk mellom disse to undersøkelsene. Lærerne og lederne jeg intervjuet formidlet på samme måte som ungdommene i Ruuds undersøkelse opplevelse av mestring, økt selvfølelse og selvtillit, og Ruud konkluderer slik:

Om vi altså forutsetter en sammenheng mellom helse og en subjektivitetsmodus hvor vi evner å slippe verden inn på oss, lar oss leve med i musikk, begrepsliggjøre og uttrykke følelsene eller har estetiske erfaringer, ser vi en sammenheng mellom musikk og helse, og vi må kunne hevde at deltakelsen i orkesteret har helsekonsekvenser. (Ruud 2010 s 73)

Anerkjennelse handler ikke bare om den statusen barna og ungdommene oppnår ved å beherske et instrument og delta i konsertene, men kan også knyttes til det som har med *kulturutveksling* og *samhandling* å gjøre. Når barna og ungdommene lærer seg å lytte til og synge norske folkeviser, og når studentene lytter til og synger arabiske sanger og danse debke, er dette også uttrykk for gjensidig anerkjennelse av hverandres kulturuttrykk. Chadi Ibrahim formidler dette ved å si at palestinerne blir stolte når de norske studentene fremfører deres musikk og dans på konsertene, og Mona Saad gir uttrykk for hvor viktig den musikalske samhandlingen er når elevene og studentene synger sammen i konsertenes avslutningsnummer. Alle informantere trekker på ulike måter frem verdien av å kunne forholde seg til ulike kulturers musikk. Dels knyttes det til sosialt fellesskap, som når Fatimah Hoballah hevder at musikken bringer folk sammen; dels handler det om musikk som et felles språk, slik Abbed Rashid gir uttrykk for når han betrakter skolekonsertene som en viktig arena for utvikling av flerkulturell forståelse. Slike perspektiver kjenner vi også igjen fra

norsk utdannings- og skolepolitikk som - med henvisning til en globalisert verden - tar til orde for at norske elever og studenter skal være verdensborgere, og at dette kan realiseres ved at utdanningen fremmer flerkulturell dialog, mellommenneskelig forståelse og solidaritet med mennesker i land som har langt dårligere livsvilkår og framtidsutsikter enn oss selv (St.meld. nr. 14, 2008–2009), pkt 1.1). Betrakter vi konsertene med utgangspunkt i informantenes vurderinger og i lys av en slik utdanningspolitisk kontekst, kan vi si at arbeidet med musikken og samarbeidet om konsertene utgjør et lite bidrag til mellommenneskelig forståelse og solidaritet, og til å utvikle deltakernes (barna, ungdommene og studentenes) beredskap for flerkulturell dialog, samhandling og respekt for hverandres kulturuttrykk. Også norsk musikkopplæring understreker betydningen av det flerkulturelle perspektivet i undervisningen:

Det er derfor en forutsetning for å oppfylle formålet med faget at man innenfor alle hovedområdene på alle trinn arbeider med sjangerbredde og musikalsk mangfold. Slik kan holdninger til å møte ulike musikalske uttrykk med åpenhet og nysgjerrighet utvikles. I et flerkulturelt samfunn kan faget medvirke til positiv identitetsdanning gjennom å fremme tilhørighet til ens egen kultur og kulturarv, toleranse og respekt for andres kultur og forståelse for musikkens betydning som kulturbærer og verdiskaper lokalt, nasjonalt og internasjonalt. (LK06, fra læreplanen i musikk – formålet)

Læreplanen tar her til orde for at musikk kan ha en *identitetsdannende* funksjon, noe som også er interessant i vår sammenheng. Monika Nerland (2004) diskuterer hvordan kulturformer «tilbyr» identiteter eller posisjoner hvorfra individer kan handle og gi mening til tilværelsen. Ut fra et slikt perspektiv er det f.eks. mulig å forstå den palestinske musikken og dansen som et særlig sterkt og identitetsskapende uttrykk for palestinsk kultur i en kontekst der palestinerne lever som flyktninger uten de samme muligheter og rettigheter som mennesker i frihet. I Libanonprosjektet kan dermed musikken og dansen fremstå som det som likestiller oss, og som skaper samhørighet og gjensidig anerkjennelse og respekt – på tross av svært ulike livsbe-tingelser. Konsertene er den felles arenaen der dette utspilles og blir tydelig, ikke bare for deltakerne selv - de palestinske og libanesiske barna og ungdommene og de norske studentene - men også for publikum og dermed også for nærmiljøet rundt barna og ungdommene.

Et annet funn som er interessant å merke seg, er at *skolekonsertene ser ut til å gi retning til musikkfagets innhold ved de skolene som har fast musikkundervisning på timeplanen*. Flere av utsagnene til informantene tyder på dette: Elevenes innslag på konsertene er et resultat av seriøst arbeid i musikkfaget gjennom hele året, sir Mona

Saad, og Leila Basma forteller at elevene som ledd i konsertforberedelsene lager små konserter i klasserommene. På alle skolene uttrykkes det en forventning fra elevenes side som ikke bare handler om hva de norske studentene kommer med, men like mye om hva elevene selv skal bidra med i konserten.

Det at konsertene og elevenes deltakelse ser ut til å ha en såpass sentral funksjon i skolenes musikkundervisning, bidrar til et utøvende musikkfag der elevenes utvikling av ferdigheter i sang, spill og dans får en sentral plass. Også lyttingen får en viktig plass når elevene forberedes til, og forventes å kunne forholde seg til ulike musikkuttrykk og instrumenter, slik de gjør i møte med skolekonsertene. Det at musikkfaget utvikles i utøvende retning er ingen selvfølge sett i lys av at faget ikke har noen sterk tradisjon i libanesiske barneskoler og at tilgangen på utdannede musikk lærere er liten. Det er heller ingen selvfølge at faget får en utøvende karakter og åpner for et musikalsk mangfold om man tar de tidligere omtalte religiøse og kulturelle barrierene i betraktning. Samtidig vitner intervjuene med representantene for skolene om at musikkfaget har en instrumentell begrunnelse der musikken først og fremst ses som et viktig virkemiddel for læring og utvikling. Dette viser seg også i evalueringen av Libanonprosjektet (Norges musikkhøgskole, 2011, s 26–27), der alle de fire samarbeidspartnerne fremhever betydningen som konsertene har hatt for barna og ungdommene: «Konsertene som NMH-studenter har holdt sammen med barn fra Rashedieh har bidratt til å bygge barnas selvtillit, og det er skapt et godt fellesskap gjennom felles musisering» (Beit Atfal Assumoud - Rashedieh Center). «Konsertene sammen med de norske studentene har gitt elevene selvtillit og trening i å presentere noe foran en forsamling» (Imam Sadr Foundation School). «Skolekonsertene med studenter fra NMH har vært svært vellykkede. Studentene og de libanesiske elevene har lært av hverandres kulturer. Å stå på scenen sammen med norske studenter har gitt elevene selvtillit, og beskrives som en av årets viktigste begivenheter for elevene» (Maarouf Saad Foundation Schools i Saida). «NMH har bidratt til å skape en musikalsk oppmerksomhet hos lærere og elever, og dette har gjort at nye talenter har blitt oppdaget og flere tjener nå penger på sin bandvirksomhet» (Shohour Public High School). Evalueringsrapporten konkluderer slik:

For barna og lærerne i Rashedieh beskrives besøket fra NMH-studentene som årets høydepunkt ... De andre samarbeidsorganisasjonene i Libanon ser skolekonsertene som NMH-studenter holder sammen med deres elever som noe av det som skaper retning i undervisningen i løpet av året. Flere av organisasjonene, deriblant lederne i Rashedieh, mener at barna gjennom konsertene har utviklet en stolthet over egen musikk og kultur ved at det

kommer studenter fra Norge for å lære av dem, og at de får selvtilitt gjennom å stå på en scene. (Norges musikkhøgskole, 2011, s. 29)

Avsluttende kommentarer

I denne artikkelen har jeg hatt fokus på betydningen av konsertene i Libanonprosjektet og erfaringene med elevenes aktive deltakelse i konsertene - sett fra de lokale aktørenes perspektiv. Libanonprosjektet inngår i et samarbeid med NORWACs bistandsprogram, og ser man resultatene fra denne undersøkelsen i et bistandsperspektiv, er det naturlig å vektlegge de helsemessige gevinstene som konsertene har bidratt til. Intervjuene har pekt på at barna og ungdommene har utviklet selvtilitt og stolthet over egen kultur gjennom musikkutøvelse og deltakelse i konsertene, og at dette har medført positiv identitetsutvikling. I et musikkfaglig perspektiv ser konsertene ut til å ha styrket legitimeringen av musikkprosjektet i Rashedieh og skolenes musikkundervisning ved at lokalmiljøene - elever, foreldre, lærere og ledere - ser betydningen av musikkopplæring og musikkaktiviteter. For samarbeidsskolene har konsertene gitt retning til utvikling av et utøvende musikkfag, der elevenes sang, dans og musisering har fått en sentral plass, og der musikalsk allsidighet tillegges verdi som ledd i å utvikle elevenes fortrolighet med andre kulturers musikk. Denne allsidigheten er også vektlagt som en betydelig verdi i musikkprosjektet i Rashedieh. Konsertene og den aktive elevdeltakelsen ser dermed ut til å ha gitt en rekke positive konsekvenser og betydningsfulle erfaringer – både for de lokale aktørene der barna og ungdommene står i sentrum, og for den videre utviklingen av Libanonprosjektet. Samtidig skal det ikke legges skjul på at det knytter seg utfordringer til slik musikkutøvelse i en kultur som også preges av kulturelle og religiøse barrierer, og der det uttrykkes at særlig jenters musikkutøvelse anses som akseptabel og positiv så lenge den holdes innenfor skolen og den private sfære.

Skolekonsertene i Libanonprosjektet har også et utviklingspotensial. I flyktningleiren Rashedieh er konsertene et resultat av flere dagers samarbeid, der de norske studentene underviser og øver sammen med barna og ungdommene. Det gir anledning til felles fremføring, og større deler av konserten består derfor av fellesinnslag. Betydningen av dette er tydelig kommunisert gjennom intervjuene. Felles for skolekonsertene ved de libanesiske skolene er at de ikke er basert på et tilsvarende samarbeid. Her utgjør studentenes og elevens program to adskilte deler, med rom for en felles (arabisk) sang som avslutningsnummer. Alle lederne og lærerne ved samarbeidsskolene gir uttrykk for at de ønsker tettere samarbeid om konsertene – aller helst ved at studentene bruker tid til øving sammen med elevene, alternativt at det kan

gjøres avtaler om felles konsertrepertoar som studentene og elevene øver inn hver på sin kant. Skal studentene bruke tid til konsertforberedelse på skolene sammen med elevene, krever det mer kapasitet fra NMHs side, og en løsning kan være å involvere flere studentgrupper i Libanonprosjektet. Innenfor dagens organisering og ressurser er det også mulig å styrke samarbeidet om konsertene gjennom å planlegge noen felles innslag som studentene og elevene fremfører sammen. Slik kan konsertene i Libanonprosjektet bidra til ytterligere styrking av opplevelse, læring, flerkulturelt fellesskap og samhandling.

Referanser

- Forum for Culture and International Cooperation (2012). *X-art - a culture education program from Norway to Lebanon 2009–2011*.
- Kvale, S. (1997). *Det kvalitative forskningsintervju*. Oslo: Gyldendal Akademisk LK06, Læreplanverket for Kunnskapsløftet. Kunnskapsdepartementet 2006
<http://www.udir.no/Lareplaner/>
- Nerland, M. (2004). Musikkpedagogikken i det flerkulturelle mangfoldet. I Johansen, G., Kalsnes, S. og Varkøy, Ø. red. *Musikkpedagogiske utfordringer. Artikler om musikkpedagogisk teori og praksis* (s. 135–148). Oslo: Cappelen Akademisk Forlag,
- Norges musikkhøgskole (2011). *Evaluering av Libanonprosjektet*.
- Rodin, S. (2006). *VIA MARIS*. Forum for kultur og internasjonalt samarbeid.
- Rodin, S. og Gjestrud, G., red. (2008). *Flyktning I Libanon. Fra al-Nakba til Nahr el-Bared*. Forum for kultur og internasjonalt samarbeid.
- Ruud, E. (2010). Musikk med helsekonsekvenser. Et musikkpedagogisk prosjekt for ungdommer i en palestinsk flyktningleir. *Nordisk musikkpedagogisk forskning. Årbok 12 2010, s.59–80*
- Stige, B. (2005). Musikk som tilbud om deltakelse. I Säfvenbom, R., red. *Fritid og aktiviteter i moderne oppvekst – grunnbok i aktivitetsfag*. (s. 121–146). Oslo: Universitetsforlaget.
- St.meld. nr. 14 (2008–2009). *Internasjonalisering av utdanning*. Kunnskapsdepartementet